

Andere economieⁱ

Bart Nooteboom

De samenleving heeft een economische ‘hervorming’ ondergaan, op basis van inzichten uit de economie, vooral met betrekking tot marktwerking. Nu draai ik de rollen om. We hebben een hervorming van de economie nodig, en opvattingen over marktwerking, op basis van inzichten in de samenleving. De economische wetenschap slaat de plank mis maar heeft een bord voor haar kop. Er wordt wel gerommeld aan de randen ervan, maar zij ziet niet hoe fundamenteel de tekortkomingen zijn. Dat wil niet zeggen dat er niets meer van waarde is in die wetenschap. We kunnen de economie zien als een doctrine over menselijk gedrag en over de methode en de manier van denken over de samenleving. Daar loopt zij stuk. De economie faalt in haar fundamentele uitgangspunten inzake menselijk gedrag, ethiek, methode, en omgang met onzekerheid. We kunnen de economie ook zien als een doos met conceptuele werktuigen. Daar ligt veel van waarde dat behoud verdient. Hier een overzicht: wat van waarde is, de tekortkomingen en alternatieven.

Wat is nog bruikbaar?

Er zijn in de economie diverse nuttige begrippen, modellen, en zoiets als wetmatigheden. Echte wetmatigheden, zoals in de natuur, zijn het niet. Er zijn vaak uitzonderingen. Neem de wetten van vraag en aanbod. Een stijgende prijs zal meestal leiden tot een dalende vraag. Maar een stijgende prijs kan een voorteken zijn van verdere stijging in de toekomst, en dan neemt nu de vraag juist toe. Kijk maar naar zeepbellen op aandelenmarkten.

Er zijn verschillende voordelen van grote schaal. Maar boven een bepaalde omvang worden de voordelen kleiner en treden nadelen op. Bureaucratisering bijvoorbeeld, in teveel lagen van management, waardoor de top van een organisatie vervreemdt van de werkvloer. Keer op keer worden de efficiëntievoordelen van schaalvergroting overschat.

Onlangs zwengelden twee burgemeesters een debat aan over de schaal van asielzoekerscentra. Het bestaande beleid was gericht op grootschalige centra omdat die minder zouden kosten. In een klein centrum zouden voorzieningen te duur zijn, zoals keukenfaciliteiten, aanvoer van mensen en middelen, bewaking, bouw, schoonmaak en verwarming, en ondersteuning door specialistische diensten. Maar in een kleiner centrum kun je mensen zelf laten koken, met minder mensen op elkaar is er minder risico van escalerend conflict, is er meer direct, persoonlijk contact met autochtonen, met een betere basis voor het bouwen van onderling vertrouwen en inschakeling in werk, opleiding en school. Dat alles bevordert de integratie, en dat is in het belang van zowel de vluchtelingen als onze samenleving.ⁱⁱ Dit voorbeeld illustreert hoe de belangrijkste effecten vaak buiten puur economische berekeningen van efficiëntie vallen.

De economie biedt methoden voor de berekening van optimaal gebruik van schaarse middelen, en dat is uiteraard van groot belang. Een voorwaarde is dat duidelijk is wat het optimum is (voor wie?) en dat het ook meetbaar is, en dat is niet altijd het geval.

De speltheorie heeft in de economie een grote vlucht gemaakt, en is een nuttig instrument. Het is een middel om in de keuze van een handeling rekening te houden met hoe mensen reageren op elkaars keuzen. Een veelgebruikte vorm is die van het ‘prisoners dilemma’: mensen willen wel samenwerken, en dat is voor allen beter, maar als je als enige samenwerkt en de anderen doen niet mee, dan verlies je. Dus doet niemand het, en beland je tezamen in een ongewenste uitkomst. Zo blijven bijvoorbeeld banken zich misdragen. De ironie is dat experimenten met speltheorie laten zien dat mensen zich vaak anders gedragen dan economen zeiden dat ze (moeten) doen. Ze zijn bijvoorbeeld vaak bereid om tot op zekere

hoogte offers te brengen voor een ander of voor het gezamenlijk belang, en om misstappen de vergeven.

Gedrag

De economie richt zich op rationele keuzen, met de veronderstelling dat mensen rationeel en autonoom zijn, gericht op eigenbelang. Dat is goed is voor de economie, zegt de econoom, en dat werd ondersteund door een elegant wiskundig bewijs. Die gedachtegang is gaandeweg verregaand ontspoord. Het is steeds duidelijker geworden, in tal van onderzoek, cognitief, neuraal, sociaal-psychologisch, en ook genetisch, dat de veronderstelling van rationaliteit en autonomie niet opgaat. De mens heeft slechts een beperkt vrije wil, heeft naast een drang tot overleving ook een drang zich te manifesteren, en reputatie te verwerven. De mens streeft naar sociale erkenning en is bereid, en wordt ook sociaal onder druk gezet, om offers te brengen binnen de eigen groep. Dat gaat helaas gepaard met argwaan tegenover buitenstaanders, zeker als die er anders uit zien, een ander geloof hebben, en zich anders gedragen.

De mens hanteert in besluitvorming allerlei praktijken die niet rationeel zijn. Zo is er de neiging om enkele gevallen, bijvoorbeeld van slecht gedrag, of tegenvallers, of juist successen, te generaliseren tot wetmatigheden. Daar kun je goed de mist mee ingaan. Er is ook een neiging tot ‘escalation of commitment’: naarmate men meer offers ergens voor heeft gebracht vindt men het moeilijker om ergens uit te stappen, terwijl je voor een rationele beslissing alleen naar de toekomst zou moeten kijken. Men heeft de neiging aandacht te besteden aan dingen die emotioneel geladen zijn, in bedreigingen en kansen, met verwaarlozing van wat werkelijk van belang is. Men heeft de neiging in de buurt te blijven van bestaande arrangementen ook al zijn die willekeurig of zelfs onzinnig.

Het gekke is dat deze *inhoudelijke* irrationaliteit *procedureel* rationeel wordt als rekening gehouden wordt met onzekerheid, reputatie en de druk van omstandigheden tot een snel besluit. Zo is het begrip rationaliteit niet meer eenduidig. Als we er over praten, over welke hebben we het dan?

De mens heeft naast ethiek en eigenbelang een hang naar nationalisme, een gevoel van geborgenheid en gezamenlijke identiteit, geworteld in bloed en bodem, en verbeeld in mythes. Die wordt versterkt door het instinct van argwaan tegenover de buitenstaander.

Het gebrek aan rationaliteit, en de overmeestering door gevoelens en emoties is evident: Kijk om u heen. Wat zou u zeggen van Donald Trump, Wilders, de ophef over vluchtelingen, en Brexit?

Methode

De economie heeft zich geworteld in het ideaal van exactheid, in meting van welvaart en efficiëntie, en in wiskundige modellen, in navolging van de natuurwetenschappen. ‘Meten is weten’ is het adagium.

Maar als je alleen stuurt op meting dan wordt meten niet weten maar vergeten. Kosten zijn gemakkelijker te meten dan baten, en dan leidt het vooral tot kostenbesparing en niet kwaliteitsverbetering. Vaak zijn juist de meer belangrijke aspecten van samenleving het moeilijkst te meten. Rechtvaardigheid bijvoorbeeld. In meting van het ‘Nationaal Product’ nemen we vervuiling en het opruimen daarvan mee als product, en het opvoeden van kinderen niet. Aan een universiteit zijn kosten, studieduur, aantal afgestudeerden, en het krijgen van een baan na de studie allemaal meetbaar. Maar hoe zit het met het oude idee van ‘vorming’ tot verantwoordelijke, betrouwbare, toegewijde, en intellectueel en spiritueel goed gevormde

burgers? Hoe zit het met de waarde van kleine studierichtingen die te weinig studenten trekken om de docent te bekostigen?

Het is hoog nodig om in besluitvorming ook het moeilijk meetbare te betrekken, in debat, en het niet over te laten aan de schijnberekeningen van economen, maar het weer terug te halen naar waar het hoort: in de politiek.

Er is in principe niets mis met wiskundige modellen. Ik ben maak zelf gebruik van wiskundige modelletjes waar ik dat verantwoord acht. Helaas is dat vaak niet het geval. De waarde van een wiskundig model ligt in de helderheid. Het is precies duidelijk wat er beweerd wordt, en dat geeft niet alleen de modelbouwer maar ook een tegenstander houvast. Goed voor het debat. Maar vaak worden veronderstellingen niet gemaakt omdat ze zinvol zijn voor het onderhavige vraagstuk, maar omdat ze nodig zijn om de wiskundige machinerie te laten draaien. En dan span je het paard achter de wagen. En dat gebeurt in de economie stelselmatig.

Ethiek

Economen beweren dat ze niet normatief te werk gaan, maar zuiver en alleen de gevolgen uitrekenen van politieke keuzen. De meeste economen realiseren zich echter niet dat achter hun wetenschap een ethiek ligt, nl. een nutsethiek, en dat is een normatieve keuze. De nutsethiek kijkt alleen naar uitkomsten in de vorm van welvaart of nut, en niet naar achterliggende intenties. Dat welvaart voortkomt uit eigenbelang en winstbejag doet er dan niet toe.

Een alternatief is de deugdenethiek van Aristoteles. Die onderkent een veelheid van waarden die niet altijd bij elkaar kunnen worden opgeteld en afgetrokken. Naast maatschappelijk nut en persoonlijke behoeftebevrediging ook rechtvaardigheid, moed, oprechtheid, empathie, Zij zoekt een midden tussen extremen en verschillende waarden. Hoe de afweging gemaakt wordt hangt sterk af van de specifieke context van handeling. Dat vergt een 'praktische wijsheid' (*phronesis*), in debat, met woord en weerwoord.

Ik bepleit vervanging van de nutsethiek door een deugdenethiek. Dat is nodig om in bedrijven en andere organisaties verschillende belangen en waarden tegen elkaar af te wegen en niet alleen winst en de belangen van aandeelhouders doorslaggevend te laten zijn.

Onzekerheid

De economie houdt rekening met risico, te berekenen op basis van de waarde van uitkomsten en de waarschijnlijkheden daarvan. Dat maakt het mogelijk te komen tot rationele keuzen. In feite is er in de samenleving echter vaak sprake van zg. radicale onzekerheid, die je niet kunt berekenen omdat je niet weet wat er allemaal kan gebeuren en welke keuzen er zijn. Daar kom je vaak pas achter nadat je tot een keuze bent gekomen en gehandeld hebt. Dat komt bijv. voor in innovatie, maar ook in menselijke interactie. Je weet vaak niet wat mensen allemaal kunnen gaan doen, misschien zelfs niet eens wat je zelf gaat doen, in onzekere omstandigheden. Dit maakt de berekening van de beste keuze onmogelijk, en ondermijnt daarmee het economisch denken.

Een andere vorm van denken is dan dat van de evolutie. Nieuwe soorten ontstaan uit een wisselwerking van toeval (in de biologie is dat mutatie van genen en de kruising van chromosomen, in de samenleving is het uitvinding en ondernemerschap), selectie van wat het best overleeft (in de samenleving markten en instituties), en het doorgeven van succes dat overleeft (in imitatie, opleiding, training, en groei). Er is daar geen 'intelligent ontwerp', en dat wordt in de biologie geaccepteerd, terwijl in de economie men het nog steeds probeert, bijv. in innovatiebeleid, met de keuze van 'topsectoren'.

Conclusie

Ik vrees dat de economie zo fundamenteel fout zit, in de kern van haar veronderstellingen en methodiek, dat aanpassing niet voldoet. Er moet een nieuwe wetenschap van economie en samenleving komen die gebaseerd is op veronderstellingen en methoden die haaks staan op die van de economie, als volgt:

- De mens is beperkt rationeel en is sociaal geconstitueerd
- Een deugdenethiek ter vervanging van de nutsethiek
- Een praktische wijsheid die rekening houdt met waarden die niet allemaal met elkaar op te tellen en af te trekken zijn, in debat dat let op de specifieke omstandigheden
- Acceptatie van radicale onzekerheid, met een meer evolutionaire kijk op de economie, met bescheiden pretenties voor ‘intelligent ontwerp’

ⁱ In dit stuk maak ik gebruik van mijn boek *How markets work and fail, and what to make of them*, Edward Elgar, 2014, paperback 2015.

ⁱⁱ Bart Nooteboom, *De economie van asielzoekerscentra: houd het kleinschalig*, www.mejudice.nl, 1 maart 2016.